

A U T O R E F E R A T Y

Mikołaj Mirowski

Łódź

Idea rewolucji permanentnej w myśli politycznej Lwa Trockiego*

Dokonany przeze mnie wybór tematu rozprawy doktorskiej nie był przypadkowy. Zagadnienia dotyczące postaci Lwa Trockiego, a także związanych z nim wydarzeń historycznych, znajdowały się już wcześniej w kręgu moich zainteresowań. Ich bezpośrednim owocem była napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Edwarda Wiśniewskiego praca magisterska zatytułowana „Lew Trocki — działacz państwowy”. Po rozpoczęciu studiów doktorskich na Uniwersytecie Łódzkim, dyskusji i sugestiach mojego promotora prof. dr. hab. Wojciecha Materskiego, a także wstępnej kwerendzie źródeł, postanowiłem kontynuować i rozwijać swoje zainteresowanie osobą Trockiego. Rezultatem tych decyzji było podjęcie badań skupiających się w szczególności nad kwestią stworzonej przez Trockiego doktryny politycznej — teorii rewolucji permanentnej, która jest nierozzerwalnie związana z jego osobą.

Tezy i pytania badawcze

Na równi z praktyczną działalnością polityczną Trocki zajmował się również rozwijaniem politycznych koncepcji i był cenionym teoretykiem marksistowskim. Prezentował wielokrotnie nowe poglądy, często uznawane za rewizjonistyczne względem kanonu tzw. naukowego komunizmu — pism Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, aprobowanego przez większość europejskiej socjaldemokracji. Najbardziej znanym, istotnym wkładem Trockiego w myśl socjalistyczną było sformułowanie na przełomie lat 1905/1906 podstaw tzw. teorii rewolucji permanentnej — oryginalnej koncepcji przewidywalnego rozwoju procesu rewolucyjnego, wzbogacanej następnie głównie o doświadczenia rosyjskie.

* Rozprawa doktorska została obroniona 28 I 2010 r. na Wydziale Filozoficzno–Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego. Promotor pracy: prof. dr. hab. Wojciech Materski. Recenzenci: prof. dr hab. Zbigniew Karpius z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika oraz prof. dr hab. Rafał Stobiecki z Uniwersytetu Łódzkiego.

Idea rewolucji permanentnej w myśli politycznej Trockiego zajmowała kluczową i najważniejszą pozycję. Odcisnęła także swoje niebagatelne piętno na wielu działaniach praktycznych jej twórcy, „wiecznego rewolucjonisty”.

Celem niniejszej rozprawy było możliwie pełne przedstawienie idei rewolucji permanentnej — wpierv jako autorskiego projektu na tle marksistowskiego dyskursu społeczno-swiatopoglądowego końca XIX i początku XX w. (geneza, formowanie, weryfikacje), a następnie próby wdrożenia, swoistego zderzenia tejże teorii z rzeczywistością polityczną.

Lew Trocki był, co przyznawali nawet jego przeciwnicy, zdolnym ideologiem, a zarazem bezkompromisowym działaczem politycznym. W spektakularny sposób, na „pierwszej linii frontu” łączył teorię z praktyką. Odpowiedź na pytanie: jak te dwie sfery jego aktywności warunkowały się wzajemnie, jak teoria wpływała na praktykę i była zarazem weryfikowana pod jej wpływem, to podstawowy cel badawczy, jaki sobie postawiłem.

Literatura i baza źródłowa

Takie postawienie celu wynikało zarazem z braku w bardzo obszernej literaturze na temat Trockiego pogłębionych prac stawiających problem dialektycznego współkształtowania się jego teorii rewolucji w korelacji z jego znaczącym wkładem w praktykę rewolucji rosyjskiej (polskiej, niemieckiej, chińskiej).

Podstawą źródłową pracy są przede wszystkim teksty Trockiego. Mam tu na myśli głównie pełny zbiór jego „Dzieł” (*Soczinienija*) wydanych w ZSRR w latach 1925–1927, a także wiele jego książek, przemówień, analiz czy artykułów wydanych w Rosji lub poza jej granicami. Poza tymi kluczowymi pozycjami starałem się wykorzystać możliwie szeroko także teksty polemiczne Trockiego, recenzujące lub dotyczące zagadnień zbieżnych z tymi, które podejmował w kontekście swojej teorii. Skupiłem się tu głównie na pozycjach czołowych teoretyków i polityków rosyjskiego, jak i europejskiego marksizmu: Nikołaja Bucharina, Ruth Fischer, Lwa Kamieniewa, Karola Kautsky’ego, Włodzimierza Lenina, Róży Luksemburg, Juliana Marchlewskiego, Aleksandra Parvusa, Gieorgija Plechanowa, Karola Radka, Józefa Stalina, Augusta Thalheimera, Grigorija Zinowjewa i wielu innych, nie wspominając o twórcach doktryny naukowego komunizmu — Karolu Marksie i Fryderyku Engelsie.

Cezura, zakres chronologiczny pracy obejmuje lata politycznej aktywności Trockiego — począwszy od pierwszego ważnego jego artykułu z 1901 r., a kończąc na ostatniej z jego prac, czyli biografii „Stalin”, nieukończonyj z powodu śmierci w 1940 r. w Meksyku. Porównując i zestawiając trockistowską teorię z polityczną praktyką, starałem się jak najlepiej wykorzystać zebrane przeze mnie archiwalia, znajdujące przede wszystkim w Archiwum Akt Nowych (zespoły akt: Instytucje Wojskowe 1918–1939, Kolekcja akt różnej proveniencji, IV Międzynarodówka — Międzynarodowy Sekretariat, Teczka osobowa Karola Radka, Instytut Naukowego Badania Komunizmu, Międzynarodówka Komunistyczna). Zapoznałem się również z oryginalnymi dokumentami, a także korespondencją Trockiego z różnymi działaczami bolszewickimi z lat 1917–1922, znajdującą się w zbiorach Międzynarodowego Instytutu Historii Społecznej (International Institute of Social History) w Amsterdamie, w większości wydanych w latach 1964–1971 drukiem zwartym w dwóch tomach jako *The Trotsky papers 1917–1922*.

Nie poprzestając na wyżej wskazanej spuściźnie pisarskiej Trockiego i zasobach archiwalnych, korzystałem szeroko z innych wydań jego tekstów (przemówień) i edycji łączących się z tematem dokumentów.

W ustaleniu wielu faktów i budowaniu hipotez pomocne były również dzienniki, wspomnienia i pamiętniki. Umożliwiły one poszerzenie spektrum omawianych zagadnień, zorientowanie się nie tylko w faktografii, ale i klimacie ówczesnych dyskusji, psychologicznym kontekście podejmowanych decyzji. Dzięki nim możemy się dowiedzieć, jak wyglądały reakcje Trockiego, a także innych uczestników zdarzeń na zmieniającą się nieraz diametralnie sytuację polityczną w Rosji Radzieckiej. Relacje tego typu mają także walor porównawczy, mogą pokazywać różne, czasem przeciwstawne punkty widzenia i ich interpretację, pozwalają na lepsze zrozumienie danych zagadnień. Należy jednak podkreślić, że korzystanie z tego typu źródeł nastęrcza też wielu trudności. Często zdarza się, że osoba opowiadająca o minionych wydarzeniach starała się przedstawić swoje działanie jako jedynie słuszne, błędy zaś pomijała lub prezentowała jako niewiele znaczące, a sukcesy nadmiernie wyolbrzymiała.

Istotnymi pozycjami przy ujmowaniu poruszanych w pracy zagadnień były w szczególności książki napisane przez Lwa Trockiego. Większość z nich ma charakter rozrachunkowo-wspomnieniowy. Najważniejszymi tego typu pozycjami są: autobiograficzne *Moje życie i Dziennik na wygnaniu*.

Do innej grupy należą prace Trockiego mające spełniać rolę naukowo-histeryczną, a będące w rzeczywistości na wpół wspomnieniami, a na wpół monografiami. Chodzi tu między innymi o: dwuczęściową *Historię Rewolucji Rosyjskiej*, *Prawdę o Rosji Sowieckiej*, *Od przewrotu listopadowego do pokoju brzeskiego*, zbiór artykułów *Sylwetki — polityczne portrety*, *Zdradzoną rewolucję*, a także biografie współczesnych Trockiemu tak ważnych polityków, jak Lenin czy Stalin, oraz mniej ważną, ale wartą uwzględnienia broszurę *Jean Jaures*.

Do odrębnej grupy publikacji Trockiego zaliczam te książki, które spełniały funkcję bieżącej polemiki z zarzutami adwersarzy politycznych. Przykładami są: *Nauki Października*, *Stalinowska szkoła kłamstwa*, *Terrorizm i komunizm* czy najważniejsza pozycja z tej kategorii, będąca formalną odpowiedzią na zarzuty formułowane przez Karola Radka, czyli *Permanentna rewolucja*.

To najważniejsze z pozycji autorstwa Trockiego, które zostały wykorzystane przy pisaniu pracy.

Należy zaznaczyć, że w historiografii światowej temat Trockiego jako teoretyka i ideologa podejmowany był często, lecz z ograniczonym sukcesem. Przede wszystkim nad wieloma pracami wisiało „widmo” politycznego, w mniejszym stopniu naukowego zaangażowania autorów piszących o twórcy koncepcji permanentnej rewolucji. Ówczesne wydarzenia, jak również poglądy i bieżąca sytuacja polityczna niejako zmuszały piszących do budowania ideologicznego wizerunku Trockiego albo jednoznacznie w „czarnych”, albo „jasnych” barwach. W państwach tzw. demokracji ludowej oraz w ZSRR kreowano Trockiego na „demonia rewolucji”, trockizm zaś określano jako „prąd polityczny, którego ideolodzy [...] w istocie zajmowali kapitalistyczne pozycje”, ale „kierownicze jądro partii na czele której stał Stalin, obroniło [przed nimi — M. M.] leninizm w walce ideowej”. Z kolei w kręgach intelektualnych radykalnej lewicy zachodniej, nie mówiąc już o europejskich partiach trockistowskich, obraz Trockiego równie daleki był od obiektywizmu — choć nie tak jednostronny, jak w stalinowskiej i poststalinowskiej narracji historycznej. Spuścizna Trockiego używana tu była w walce, będącej następstwem głębokich podziałów wewnętrznych partii odwołujących się do tradycji powstałej w 1938 r. IV Międzynarodówki (trockistowskiej).

Na tym tle wybijają się ponad „polityczną bezstronność” trzy prace, których autorzy skupili zainteresowanie głównie na myśli politycznej Trockiego. Są to: Barucha Knei-Paza *The Social and Political Thought of Leon Trotsky* — praca zajmująca się generalnie myślą polityczną Trockiego; Michaela Löwy’ego *The Politics of Combined and Uneven Development*.

The Theory of Permanent Revolution — pozycja opisująca ideę rewolucji permanentnej jako koncepcję, która daleko przekroczyła granice Rosji, analizująca jej recepcję w krajach Ameryki Południowej, na Kubie, w Chinach czy Jugosławii; wreszcie — Richarda B. Daya *Leon Trotsky and the Politics of Economic Isolation* — rozprawa kładącą główny nacisk na ekonomiczne aspekty myśli Trockiego, w tym i jego przełomowej teorii. Z polskich dość skąpych publikacji na uwagę zasługują praca Urszuli Ługowskiej i Augusta Grabskiego *Trockizm. Doktryna i ruch polityczny*, skupiająca się jednak przede wszystkim na ruchu trockistowskim po 1945 r., oraz artykuły Lecha Dubiela, teksty Wiktora Rossa, a także pierwsza po przełomie 1989 r. publikacja (broszura) na temat trockizmu autorstwa Ludwika Hassa.

Żadna z wymienionych prac nie koncentrowała się na koncepcji permanentnej rewolucji Trockiego, jedynie pośrednio bądź przyczynkarsko podejmowały one kwestie z nią związane.

Metody badawcze i układ pracy

Rozprawa niniejsza składa się z dziewięciu rozdziałów. Zastosowany został w niej układ chronologiczno–problemowy. Za takim podziałem i układem pracy przemawia jej treść. Częściowo odbiega od tego schematu rozdział pierwszy „Geneza formuły rewolucji permanentnej w myśli socjalistycznej XIX wieku”, mający charakter wprowadzający i przez to bardziej problemowy — prezentacji różnych poglądów na pojęcie, sens, a także terminologię teorii rewolucji permanentnej, poczynawszy od intelektualnych rozważań Marksa i Engelsa, kończąc na bezpośrednim inspiratorze późniejszych nowatorskich tez Trockiego, czyli Aleksandrze Helphandzie–Parvusie. Dwa kolejne rozdziały (drugi — „Teoria rewolucji permanentnej Lwa Trockiego. Od rewolucji demokratycznej do rewolucji socjalistycznej”, trzeci — „Teoria rewolucji permanentnej Lwa Trockiego. Międzynarodowy charakter idei”) przedstawiają esencję trockistowskich poglądów na zagadnienia wewnętrzne i międzynarodowe, które składały się na teoretyczny kościec idei rewolucji permanentnej. Wspólnym mianownikiem rozdziałów: czwartego („Wydarzenia 1917 r. w świetle założeń rewolucji permanentnej”), piątego („Rola Lwa Trockiego podczas rokowań pokojowych w Brześciu Litewskim w kontekście teorii rewolucji permanentnej”), szóstego („Nowy imperializm czy wojna rewolucyjna? Koncepcje Lwa Trockiego w okresie wojny polsko–bolszewickiej 1919–1920”), siódmego („Lew Trocki a „sytuacja rewolucyjna” w Niemczech w 1923 r.”) i ósmego („Rewolucja chińska 1925–1927 — ostanía szansa na światową rewolucję?”) jest zderzenie teorii z praktyką, ważne z punktu widzenia teorii rewolucji Trockiego wydarzenia historyczne lat 1917–1927, potwierdzające jej tezy bądź inspirujące autora do wniesienia ważnych korektur. Ostatni, dziewiąty rozdział rozprawy zatytułowany „Idea rewolucji permanentnej a stalinowska formuła budowy socjalizmu w jednym kraju” dotyczy najpoważniejszego zderzenia polityczno–ideowego, konfrontacji dwóch uznawanych wśród elit bolszewickich za wykluczające się wzajemnie koncepcji rozwoju socjalizmu w Związku Radzieckim: Trockiego i Stalina. Opis i analiza owego starcia „komunistycznych gigantów” skłonił mnie też do podjęcia próby wyjaśnienia, czym w rzeczywistości była stalinowska formuła budowy socjalizmu w jednym izolowanym kraju — fasadą marksistowskiej teorii rewolucji, jak twierdził Trocki, czy też jedyną możliwą dla ZSRR drogą kontynuacji rewolucji, jak dowodził Stalin.

Wnioski

Działalność w sferze idei, a co za tym idzie formułowania zamkniętej socjalistycznej koncepcji rozwoju procesu rewolucyjnego w Rosji, do którego miało nieuchronnie dojść, była jednym z najważniejszych elementów składających się na polityczną biografię, jak również marksistowską filozofię Trockiego. Projekt ten przeszedł do historii pod nazwą idei rewolucji permanentnej.

Teoria ta była zarazem czynnikiem, bez którego nie sposób (a z pewnością byłoby to niezmiernie trudne) zrozumieć szeregu istotnych wydarzeń historycznych, których bohaterem i uczestnikiem był Trocki.

Dzięki wielkiemu osobistemu wkładowi w sukces bolszewickiego przewrotu październikowego z 1917 r. stał się on wpływową i prominentną postacią pierwszego socjalistycznego państwa na świecie. Jako osoba numer dwa tej swoistej hybrydy państwa–partii decydował o wielu kluczowych sprawach — począwszy od zmian w sferze ekonomiczno–społecznej, a skończywszy na praktyce polityki zagranicznej bolszewickiej Rosji, a później Związku Radzieckiego. Niekwestionowany lider nowego państwa — Włodzimierz Lenin liczył się z wieloma opiniami, radami i wskazówkami Trockiego.

Trocki mógł się czuć moralnym zwycięzcą marksistowskich teoretycznych zmagani lat 1902–1917, toczonych wokół kwestii stworzenia, a następnie wcielenia w życie „rewolucyjnej” teorii społeczno–politycznej. Za jej pomocą „nowa siła” — proletariat, uzyskała, jak mniemał, szansę modernizacji Rosji, dojścia do najwydajniejszego i najsprawiedliwszego systemu, czyli socjalizmu. Przewodnikiem na tej drodze miała być według Trockiego jego teoria rewolucji permanentnej, której zręby powstały wokół doświadczeń tzw. rewolty „nowego typu” — rewolucji 1905 r. Potwierdzeniem trafności trockistowskiej diagnozy okazał się, jak dowodził, bolszewicki triumf z 1917 r. Przejęcie władzy w Rosji przez bolszewików w opinii Trockiego zmieniało też porządek rzeczy w Europie, a potem i na świecie — otwierało perspektywę przejścia rewolucji w fazę powszechną.

To dzięki Trockiemu, jego energii, wysiłkowi, sprytowi i determinacji, a nade wszystko akceptacji leninowskich „tez kwietniowych”, idących w jego rozumieniu „po linii” teorii rewolucji permanentnej, okazało się, że niewielka partia bolszewicka zdołała zdobyć „leżącą na ulicy” władzę.

W omawianym przeze mnie okresie Trocki był jednym z najpoważniejszych kreatorów polityki bolszewickiej na niwie wewnętrznej, ale także — co w efekcie o wiele bardziej inspirowało go — w skali międzynarodowej.

Wszystkie kluczowe wydarzenia polityczne lat 1917–1927, w których bezpośrednio bądź pośrednio uczestniczył ZSRR (partia bolszewicka, Komintern), były ściśle związane i wpisane przez Trockiego w logikę jego teoretycznych założeń ciągłej rewolucji. Analizował je, w dużej mierze patrząc wyłącznie przez „permanentne okulary”, co parokrotnie prowadziło go do dotkliwych porażek.

Tak było podczas rokowań w Brześciu Litewskim w 1918 r., gdy podporządkował toczące się rozmowy z państwami „czwórprzymierza” idei wywołania i pobudzenia fermentu społeczno–rewolucyjnego, licząc tym samym na wybuch powszechnej fali buntów w tychże państwach.

Podobną, choć idącą w zupełnie innym kierunku, polityczną matrycę nałożył Trocki podczas sporów w kwestii natury i logiki konfliktu Rosji Radzieckiej z Polską w latach 1919–1920. Jego zalecenie, by Armia Czerwona pod żadnym pozorem nie wkraczała na „etniczne” terytorium Polski, w swej istocie wypływały ze specyficznie pojmywanych, marksistowskich

i internacjonalistycznych koncepcji, które swój początek mają już w pracy *Rezultaty i perspektywy*.

Nie inaczej sprawy się miały, jeśli chodzi o dwa kanoniczne aksjomaty teorii ciągłej rewolucji: nierównomiernego i kombinowanego rozwoju oraz zasady społecznego zaco-fania państw jako przejawu (potencjału) ich wewnętrznej siły. Oba prawa sprawiły zawód Trockiemu, nie materializując się w wypadku Niemiec z lat 1918–1923. Gdy wiara w wybuch fermentu rewolucyjnego w Niemczech definitywnie osłabła, nadzieje na potwierdzenie swej teorii skierował ku Azji, łącząc je z napiętą sytuacją w Chinach lat 1925–1927. Oczywiście założenia te w myśl „elastyczności” trockistowskiej koncepcji inaczej były traktowane wobec półkolonialnego i w istocie wciąż feudalnego Państwa Środka, a inaczej wobec przechodzącej kryzys ekonomiczny burżuazyjnej Republiki Weimarskiej. Inna też była formuła zawodu, jakiego doświadczył i tym razem.

Przez cały ten okres społeczno-polityczna działalność Trockiego była o wiele bardziej, niż sądzono podyktowana i uzasadniana sferą idei. Dokonywał jej bieżącej modyfikacji, rozumiejąc zagrożenie stania się niewolnikiem własnych założeń teoretycznych, „wulgaryzato-rem” i prymitywistą — jak niegdyś odrzuceni przez niego dawni przyjaciele, mienszewicy z „hamletyzującym” Julij Martowem na czele.

Reasumując, teoria rewolucji permanentnej jako niezmiennie ważny, wręcz podstawowy komponent myśli trockistowskiej zasługuje na poważną analizę i ocenę. Wymaga uwzględnienia czy to w ujęciu klasycznie ideologicznym, jako czynnik współkształtujący ideologię rewolucji rosyjskiej (powszechnej), czy jako miernik politycznego zaangażowania się Trockiego w różne poczynania Rosji Radzieckiej, a następnie ZSRR na arenie międzynarodowej. Wiele wydarzeń historycznych może zyskać „nowe światło” dzięki przedstawieniu ich w konfrontacji właśnie z myślą Trockiego.

Historia alternatywna nie istnieje — poza sferą zabawy intelektualnej. Dlatego nigdy nie rozstrzygniemy, jak potoczyłyby się losy Związku Radzieckiego, gdyby po śmierci Lenina w 1924 r. przywódcą państwa (partii) został Lew Trocki, „uzbrojony” w pancerz swej teorii ciągłości rewolucji, a nie Stalin, totalny realista, nieulegający kominternowsko-idealistycznym złudzeniom.

Mam nadzieję, że niniejsza praca przyczyni się do zniwelowania chociażby kilku nieprawdziwych, obiegowych sądów dotyczących osoby Trockiego, a być może i wielu błędnych tropów interpretacyjnych, związanych z jego teoretycznymi koncepcjami społeczno-politycznymi, zwłaszcza w stosunku do jego bez wątpienia najważniejszego dokonania intelektualnego — idei rewolucji permanentnej.